

XITATIMENDE HI KHOMIXINARA WA SARS EDWARD KIESWETTER EKA MBHURISANO NA VUHANGALASI BYA MAHUNGU LOWU KHOMIWEKE HI RAVUMBIRHI, TI 5 MUDYAXIHI 2020

*NDZA TISOLA KA HA RI SWESWI KAMBE HI NA SWO TALA KU MI AVELA KU KATSA NA
MANI NA MANI.*

TINHLOKOMHAKA LETI NGA TA ANGARHELIWA

A. Nhlamulo ya SARS eka Mitlhontlho ya Sweswi ya Covid-19

1. Malulamiso yo Matirhelo

2. Vufambisi bya Mali ya Tiko

B Nguva yo Fayila ya Xibalo xa Malinghena xa Munhu hi Yexe ya 2020/21

C. Ku tlhelela endzhaku ko koma ka 12 wa tin'hwetlhi ku sukela ndzi thoriwile hi ti1 Mudyaxihi
2019

Inhlikani naswona ndza mi amukela eka mbhurisano wa hina na vUhangalasi bya mahungu

Swo tala swi cincile enkarhini wa tin'hwetlhi ta 2.5 ku tisa mahetelelo ya lembe leri nga na mitlhontlho yo tala ehenhla ka COVID-19 na nchicho wa vuvukisi. Hi le ka 5 wa mavhiki hi ri eka lembeximali lerintshwa, ntiyiso wo vava wu sungula ku humela ehandle tanihileswi mfumo wu ringetaka ku ringanisa mimbuyelo ya rihanyu na mafu eka tlhelo rin'wana, na mitlhontlho ya swa vanhu na swa ikhonomi eka rin'wana.

Ndzi tsakela ku sungula hi mitlhontlho ya hina ya sweswi leyi tisiweke hi Covid-19, ngopfungopfu hi ndlela leyi yi khumbheke malulamiso ma hina mo tirha ku katsa na matwelo ma hina mo sungula ma nkucetelo eka mihlengeleto ya xibalo xa mali ya tiko.

1. MALULAMISELO YA MATIRHELO EHANSI KA COVID-19

Misava, Afrika-Dzonga ngopfungopfu na hina eka SARS hi langutane na mitlhontlho leyi hi nga si hlanganaka na yona no tikuma hi ri eka xiyimo lexi nga tivekiki. Ku sukela eku sunguleni, ndzi tsakela ku vula leswaku ku va eka xiyimo lexi nga tivekiki a swi vuli leswaku u

ya emahlweni u nga ri na kungu. Hi ku olova swi vula leswaku loko u ya emahlweni hi vunyeta lebyikulu, u tirhisa vumbhoni byo antswa lebyi nga kona, naswona u tshama u pfulekerile vuxokoxoko lebyintshwa naswona swa nkoka i ku kombisa vumunhu bya ntiyiso, ntsakelo wo dyondza, na ku famba hi xihatla ku tolovela endlelo ra wena tanihileswi xiyimo xi cincaka.

Leswi hi leswi hi yisaka xiswona emahlweni eka SARS, ndzi tsakela ku humesela ehandle ku khensa ka mina eka vatirhikuloni lava kokeke masokisi ku pfuna ku tumbuluxa nhlamulo leyi faneleke leyi SARS yi yi tekeke eku tirhaneni na mitlhontlho ya sweswi.

Ehansi ka Milawu ya Vufambisi bya Makhombo, Khomixinara wa SARS u pfumeleriwele ku boha leswaku hi byihi vukorhokeri bya SARS lebyi nga tekiwaka byi ri bya nkoka. Vo tala va vutisile leswaku hikokwalaho ka yini SARS yi ri ya nkoka enkarhini lowu. Loko ku ri na nkarhi lowu hi faneleke ku humelerisa xileriso xa hina leswaku xi na mhaka, hi seswi.

Ku tlula khale:

1. Mfumo wu lava mali ya tiko ku nyika vevukiso lowu lavekaka eka mabindzu na vanhu, naswona ngopfungopfu ku hlayisa ntshungu wa vatirhi lava thoriweke va rihanyu va vaaki, na swa vutshunguri na vatirhi lava tirhaka hi vanhu - mbango wa sweswi wa ikhonomi wu le ku tikeriweni hi leswi swi nga xiswona.

2. Mabindzu mo tala na vanhu va lava mivuyiselo leyi faneleke ku hakeriwa hi mahlongati - leswi lavaka leswaku SARS yi endla ntiyisiso lowu lavekaka na ntirho wo tiyisa no fambisa mixungeto leyi yelanaka na mivuyiselo - hi moya wo tsana, ha ha ri eku tirhaneni na nxaniso wa sisiteme ya vuyiselo.

3. Vatirhi va Khasitomo va fanele ku tiyisisa leswaku PPE, switirho swa vutshunguri na miphakelo ku katsa na tinhundzu tin'wana leti pfumeleriweke ta nkoka no va enawini ti nga fambisiwa hi nawu ku hundza eka tindhawu ta hina to nghena hi tona.

4. Hi tlhele hi fanela ku lulamisa tisisiteme ta hina ta nkoka ta vulawuri ku lawula matshalatshala hinkwawo ya vevukiso wa xibalo lama tivisiweke hi mfumo.

Enkarhini lowu, swi tshama swi ri swa nkoka eka vahakelaxibalo hinkwawo ku tshama va landzelerisa.

Leswi swi vula:

- Ku titsarisela loko va fanele ku endla tano hi nawu;

- Ku rhumela mitiviso ya xibalo na khasitomo, mitlheriso na mirhumelo leyi faneleke loko yi laveka
- Ku endla tihakelo leti faneleke loko ti fanele ku hakeriwa, handlekaloko va ngenhile eka lulamiselo ro hakela leri pfumelelaniweke na SARS.

COVID-19 yi vurile leswaku hi xopaxopa ndlela leyi hi tirhaka hi yona. Ndzi tsakela ku avela vaaki va Afrika-Dzonga leswaku a hi fanele ku ringanisa xileriso xa nkoka tanihileswi ndzi vekeke ha kona, na nxungeto wa rihanyu eka vatirhi va hina ku katsa na vahakelaxibalo, vaxavisi na vatokoti.

Kutani hi endlile yini ku lulamisa ntirho wa hina?

- Hi engeterile matshalatshala ya hina yo cinca vahakelaxibalo votala ku ya eka minyiko ya hina ya xidijiti.
- Hi hundzuluxile tirhelo ra hina ri ya eka ntolovelo lowuntshwa

Ndzi ta tirhana na xin'wana na xin'wana xa leswi hi ku cincana:

2. Xosungula, tanihi xiphemu xa XIVONO xa hina xa 2024, hi tinyiketerile ku aka “smart modern SARS with unquestionable integrity, trusted and admired”. Hi bohile ku tirhisa nkayakayo wa COVID ku antswisa ntirho wa hina loko hi langute xivono lexi. Ndzi tsakile ku avela leswaku swipano swa hina swa thekinoloji na switiviwa swi tirhile swi nga karhali no engetela 30 wa switirho swo engetelela eka minyiko ya hina ya xidijiti.

1. **Ntsariso lowu endlekaka hi woxe wa PIT** - kwalomuya ka 6 000 wa mitsariso se yi humelerile.

2. **Xitiviso xa Ntsarsio wa VAT** sweswi se xi kona eka e-Filing, ku pfumelela van'waswimawusa va VAT ku languta, ku kandziyisa kumbe ku hlayisa Xitiviso va Vona xa Ntsariso - kwalomuya ka 5000 se yi fambisiwile

3. Vahakelaxibalo va nga tirhisa **sisiteme ya e-Filing leyi ndlandlamuxiweke** ku:

1. Kamba xiyimo xa vona xa nandzeleriso
2. Xopaxopa vuxokoxoko bya ntsariso wa vona
3. Tata vumbhoni bya ntsariso
4. Kuma akhawunti ya xitatimende - vanhu na mabindzu

4. Lava nga fayileku sweswi va nga **rhumela tidokumente to seketela** hi ku tirhisa webu - ku hunguta xilaveko xo ta etihofisini ta hina - ku tlula 1200 wa mirhumelo yi endliwile ku fikela sweswi

5. Hi **yimisile xilaveko xa nkabelo wa swilaveko eka VAT** tanihi xilavelo ku nga si sungula ntsariso ku fikela endzhaku ka ntsariso - kwalomuya ka 3000 wa vahakelaxibalo se va swi tekile

6. Tumbuluxile phurosese yo **olova ya ntiyisiso wa vuxokoxoko bya le bangi** hi ku tirhisa ntiyisiso wa mfananiso wa switiviwa lowu ndlandlamuxiweke na vutlharhi lebyi nga ri ki bya ntumbuluko.

7. Phurosese leyi ndlandlamuxiweke eka **swileriso swa xibalo swa le ka inthanete** laha vahakelaxibalo hi voxe kumbe vatokoti va vona va nga endlaka xikombelo hi ku tirhisa e-Filing.

8. Hi **hlanganisile sisiteme ya hina ya imeyili na sisiteme** leyi tirhaka hi yoxe ya mafambiselo ya khesi ku pfumelela vahakelaxibalo tanihi xiwelo ku rhumela swivutiso hi ku tirhisa imeyili - leswi swi pfumelerile vatirhi va hina votala lava tirhelaka ekaya ku ololoxa swivutiso swa vahakelaxibalo - kwalomuya ka 5000 se swi ololoxiwile

9. Tivisiwile **sisiteme ya ntholo ya le ka inthanete** eka vahakelaxibalo na vatokoti va swa xibalo lava sindzisaka kumbe va nga koteki ku cincela eka minyiko ya hina ya xidijiti - hi endlile leswi ku papalata tilayeni leti nga fanelangiki emarhavini ya hina ku seketela rihanyu ra mani na mani na matshalatshala ya mpfhuka exikarhi ka vanhu.

10. **Ndlandlamuxile tiwebusayiti ta hina** hi vuxokoxoko lebyi kotisaka na tiFAQ eka webusayiti ya hina ku pfuna vahakelaxibalo, vaxavisi na vatokoti - 1,34 million wa leswi kopiweke, 80k a ku ri swa mayelana na Covid-19

11. Sweswi hi le ku **tumbuluxeni hi vuntshwa webusayiti ya hina** ku ndlandlamuxa ntluto na ntirhiseko no yi longoloxa ku ya eka mfungho lowu pfuxeleriweke lowu hi nga ta wu simeka ku nga ri khale.

12. Hi ta tivisa mindlandlamuxo yo engetelela loko yi ri karhi yi hetisiwa.

3. Xavumbirhi, ku hlamula milawu ya nsivelo wa vukorhokeri, hi lulamisile **malulamiselo ya hina ya matirhelo** hi ndlela leyi landzelaka:

1. Hi tivisile malulamiselo ya mune ya nhlango xikan'wekan'we:

1. Antswisile **mimbhurisano ya ntolovelo eka vatirhi va hina**, ku tirhisa vuhangalasingi bya mahungu na tichanele, ku katsa na mapapila ya vanhu hi voxe na mimbhurisano ya “fireside” ku suka eka mina, tanihileswi xiyimo xi nga cinca ku kota ku tlakusa lemukiso wa Covid-19, ku va tivisa hi malulamiselo ya ntirho, no tshama va burisana hi ntolovelo no va nyika nhlamuselo na ntiyisiso lowu ya ka emahlweni.

2. **Burisana na vurhangeri bya nhlangoano wa vatirhi** ku va tumbuluxela xivandla xo kuma nhlamuselo hi ku kongoma ku suka eka hina no va nyika matimba ku twisisa malulamiselo mantshwa ya ndhawu ya ntirho, no hi nyika xiviko laha ku nga na swiphiqo kumbe laha swivilelo swa vatirhi swi nga vonaka kona.

3. **Tumbuluxile Buloho ra Matirhelo** ku hlanganisa migingiriko ya siku na siku no tiyisisa ndzinganiso lowu faneleke exikarhi ka laveko wa muhakelaxibalo na tshaku ra hina ku hlamula, ku tiyisisa tirhelo leri nga cinciki eka nhlangoano hinkwawo, no seketela varhangeri lava tirhaka na vanhu.

4. Tivisile **mitsariso ya vukona bya mitirho ya siku na siku** ku tshama hi tirha hi xihatla no hlamula eka “new normal” leyi humelelaka hi xitshuketana, no seketela ndzemukiso wa vatirhi, vuleteri na ndzetelo.

5. Tumbuluxa nhlayo ya **swigava swa ntirho leswi kongomisiweke** laha swipano swa ntumbuluxo, nkotiso na nseketelo swi nga ta lulamisa no fungha hi vuntshwa pulatifomo ya swa ntirho, ku katsa no hundzuluxa tipholisi na maendlelo ya mpimo wa matirhelo ku seketela “new normal” leyi.

6. **Vumbiwile Xipano xa Ntirho xa Covid-19** ku dyondza milawu, ku valanga maendlelo yo antswa, ku hlela ku lulamela ka ndhawu ya hina yo tirhela, no tsundzuxa Khomixinara.

2. Ku **engetela**, hi:

- Hi pfumelerile vatirhi va hina lava nga ri ki eku wiseni ku **tirhela ekaya** ku xixima papila na moya ya nsivelo wa migingiriko,
- Hi tivisile **xedulu ya cincano** ku hunguta mipimo ya vatirhi eka ticontact center ta hina ku ya eka mipimo ya ntolovelo hi xanharhu, no engetela mipimo ya vatirhi hi ku nonoka ku fambisana na vuswikoti byo humelerisa mpfhuka lowu lavekaka eka vanhu.
- Ku letela no pfuneta vahakelaxibalo, vaxavisi na vatokoti **hi ku tirhisa ticontact center** ku cincela eka minyiko ya xidijiti, tanihileswi hi va hlohloleleke ku “go online”.

- **Miendzelo leyi pimiweke** emarhavini yi hi ku tirhisa sisiteme ya xitshembhisano, naswona hi na vatirhi ntsena lava hlamulaka eka switshembhisano leswi tiyisisiweke.

3. **Vatirhi ekaya** va nyikiwile, laha swi faneleke:

- Mfikelelo wa imeyili na switiviwa ku tihlanganisa,
- Mfikelelo eka sisitemekulu ya SARS hi ku tirhisa mfikelelo wa netiweke ya phurayivhete eka inthanete.

4. Eka xiyimo xa laveko, laha vatirhi va lavekaka **ku ta hi nyama ehofisini ya SARS** ku endla migingiriko ya nkoka, hi:

- Tirhisile matshalatshala ya vuxopaxopa ya rihanyo ya mani na mani tanihileswi ku leriseke Hofisi ya Holobye wa Rihanyu, naswona sweswinyana matshalatshala ya swa rihanyu ra vatirhi hi Ndzawulo ya Mitirho.
- Ku lulamisa tindhawu ta hina to tirhela na ta mani na mani ku tirhisa matshalatshala ya mpfhuka exikarhi ka vanhu.

5. Enkarhini lowu, mipimo ya vatirhi va hina a yi ri exikarhi ka 15% kuya eka 30% enkarhini wa nsivelo wa vukorhokeri wo sungula, naswona sweswinyana hi le ku engeteleni ka mipimo ya vatirhi ku tiyisisa leswaku hi kota ku fikelela laveko wa vahakelaxibalo no humelerisa xileriso xa hina.

6. Hi tshama hi hatllisa no hlamula eka xiyimo lexi cincaka hi xihatla.

4. Mfumo wu tivisile nhlayo ya Matshalatshala ya Vevukiso wa Xibalo, naswona a hi fanele ku lulamisa tisisiteme ta hina ta nkoka ta vufambisi ku tiyisisa ntirhiso wo olova eka nhlango wa hina hinkwawo.

5. Enkarhini lowu, SARS yi kumile nhlayo ya swikombelo ku suka eka tindzawulo tin'wana ku lava mpfuneto, ku engetela vuswikoti bya hina byo fananisa switiviwa, ngopfungopfu ku seketela ku antswisa xindzhuti xa hakelo ya timali ta vevukiso to hambanahambana.

Hi ku ya hi mfambiso wa vuxavisi enkarhini wa nsivelo wa vukorhokeri, nhlayo ya matshalatshala yi vekiwile ku humelerisa swikongomelo swa mahahlwa ku fambisa vuxavisi lebyi pfumeleriweke, lokohiletlhelo ku landzeleriwa milawu wa vuhlayiseki ku sirhelela vaofisiri va hina va khasitomo lava tirhaka hi vanhu. Leswi swi katsa:

1. Mitiviso leyi tiendlekelaka hi yoxe ya khasitomo yi pfumelela vaxavisi ku rhumela mitiviso ya vona na pfumelela ku phurosesiwa loku endlekaka hi koxe ku fambisa vuxavisi lebyi nga enawini lokohiletlhelo ku hungutiwa mbhurisano wa manyuwali exikarhi ka vatirhi va Khasitomo na Vaxavisi.

2. Hi tumbuluxile matshalatshala yo sirhelela vaofisiri va hina va khasitomo ma katsa ku:

- Sanithayiza tindhawu to tirha eka tona
- Switirhisiwa swa Nsirhelelo wa Vanhu eka vatirhi lava hlanganaka ngopfu na vanhu
- Ntirhiso wa switirhisiwa swa nkankanganyiso eka mikambelo ya miri

3. Mburisano wa matimba na vakhumbheki ku hlamusela milawu ya nsivelo wa vukorhokeri na matshalatshala ya vevukiso lama tirhaka.

4. Mburisano lowu antswisiweke na tiejensinyingi ta mimfumo

- Ku fambisa mfambiso wa nhundzu ku papalata ntlimbano etindhawini ta hina to nghena hi tona
- Tiyisisa mfambiso wo hetiseka wa tinhundzu ku ya na ku suka ematikweni akelani eka swipimelo swa vulawuri

Hi vonile migingiriko ya vuxavisi lebyi nga ri ki enawini lebyi ya ka emahlweni naswona byi endlile nhlayo ya mipfalelo na miteko ya tinhundzu enkarhini wa Dzivamisoko:

- **43 wa mipfalelo** (hinkwaswo ku sukela eka tisigarete ku ya eka swipfalanghohe)
- **17 wa Miteko ya tinhundzu** ya nxavo wa **R2.6 million** ngopfungopfu tisigarete, xihoko na swiambalo swo encenyetiwa na titanghu.

2. VUFAMBISI BYA MALI YA TIKO NA MATIRHELO

Matirhelo ya Xibalo na Mali ya Tiko ya khumbhekile swinene enkarhini lowu. Lexi i xifaniso lexi cincacincaka naswona xi ta ya emahlweni xi antswisiwa, kambe xi ta va ngopfungopfu ntirho wa:

1. Xiyimo xa ikhonomi ya Afrika-Dzonga hi ku angarhela lexi ya ka eka tlhontlho wa Covid-19, kambe xi nyanyisiwa hi minchicho ya vuvekisi hi tiejensi timbirhi ta mipimo.
2. Nkucetelo wo karhi wa Matshalatshala ya Vevukiso wa Xibalo wa Covid-19

3. Swiboho leswi endliweke hi mfumo enkarhini wa Tilevhele to hambanahambana ta Nsivelo wa Vukorhokeri leswi nga ta va na nkucetelo wo kongoma eka vuswikoti bya ikhonomi ku katsa na migingiriko ya ikhonomi
4. Nkucetelo wo angarhela eka mbango wa Nandzeleriso

1. Xiyimo hi ku Angarhela xa Ikhonomi ya Afrika-Dzonga, Nkucetelo wa Nchicho na Covid-19

1. Vhiki leri nga hundza Vutameri bya Mali ya Tiko byi kombisile nkayakayo wa matimba wa misava hinkwayo lowu nga si tshamaka wu voniwa eka Ntshikelelo Lowukulu:

- Ku vhumbha nkhwanyano wa kwalomuya ka 3% eka lembe leri ntsena
- Tiikhonomi leti nga kula ti kota ku rhwala nkucetelo wo biha wa nkhwanyano eka - 6.1%, lokohilelthelo
- Nhluvukiso wa tiikhonomi wu kombisa nkhwanyano wa -1%
- Tiikhonomi ta Sub-Saharan ti kombisa nkhwanyano wa -1.6%

2. Eka Afrika-Dzonga, swikombiso swimbirhi leswi modeluweke swi vhumbha mimbuyelo ya GDP leyi fambaka exikarhi ka -5.4% ku fikela eka -16% eka lembeximali leri.

3. Mimbuyelo yo hetelela yi ta ya hi xiyimo ntungu eka misava hinkwayo, laha kaya ntirho wa swiboho swa nsivelo wa vukorhokeri wu tirhisiwa tanihileswi mfumo wu ringetaka ku pfalela hangalaso wa switsongwatsongwana no fambisa mimbuyelo ya rihanyo na mafu.

4. Ha tiyisisa leswaku ku na swo cincacınca swo tala leswi nga tivekiki na leswi timodele to vhumbha ti hlanganaka na swona leti ya ka emahlweni tinghenisiwa leswintshwa.

5. Hi le ku hlanganeni na matirhelo mo biha ma ikhonomi emikarhini ya sweswi, lama nyanyisiweke hi swihoxo swa xivumbeko eka ikhonomi ya hina, lama katsaka:

- Ndzhaka yo tiyelela ya nkandzingu ya Ndhawu na Vanhu leyi nga se ololoxiwaka ku sukela emasunguleni ya xidemokirasi
- Mimbuyelo ya swa dyondzo yo tsana leyi nga amukelekiki, leyi vekaka swiphiko eka vuswikoti bya nkarhi lowu ta ka
- Mipimo ya le hansi leyi nga amukelekiki ya nkulo wa le henhla wa mitirho, leyi nyanyisaka mipimo leyi nga henhla khale ya vupfumalantirho

- Vulawuri lebyi n'winyi ku nga fumo lebyi nga tirheki kahle lebyi nga na nkucetelo wo biha eka tluka ra ndzinganiso ra mfumo na mixavo leyi lawuriwaka - lebyi fambisaka tihakelo ta vukorhokeri bya xikweleti na ntlakuko wa mixavo leswi nga amukelekangiki
- Sekithara ya phurayivhete leyi taleke swinene hi mphikizano lowu pimiweke na swisivelo swa le henhla swa masungulo eka lavantshwa ngopfungopfu vangheleri lavatsongo

2. NKUCETELO EKA MATIRHELO YA MALI YA TIKO

1. Ha ha ri eka masiku mo sungula, mbono wa hina wo sungula hi leswaku tirhelo ra mali ya tiko ri ta va hansi ku tlula xitiviso xa Mpimanyeto xa Nyenyenyani hi kwalomuya ka xikarhi ka 15%-20%. Leswi swi vula leswaku mali ya tiko leyi faneleke ku vuyiseriwa yi nga ya ehenhla ka R285 billion.

2. Ku sukela eka nhlelelo wa masungulo wa tirhelo ra mali ya tiko ya n'hweti yo sungula hi nga vika:

- Vuyiselohansi wa kwalomuya ka R9 billion eka Dzivamisoko wu kombisa ku ya ehansi ka lembe na lembe ka 8.8%
- Swifambisikulu wa vuyiselohansi lowu swi katsa:

1. PAYE yi enhlile eka lembe leri nga hundza hi 5.2%

- **65 219** wa vathori lava endleke tihakelo hi Dzivamisoko 2019, kambe ku ri hava tihakelo hi Dzivamisoko 2020 - nkoka wa xibalo wa R3.8b
- **87 137** wa vathori lava endleke tihakelo hi Dzivamisoko 2019, va endlile tihakelo ta le hansi hi Dzivamisoko 2020 - **nkoka wa xibalo wa R6.1b**

2. VAT ya laha kaya yi enhlile eka lembe leri nga hundza hi 4.3%

- Nhlayo ya van'waswimawusa lava fayileke no hakela va yi le ehansi hi **13%** ku sukela eka 160 136 hi Dzivamisoko 2019 ku ya eka 139 313 hi Dzivamisoko 2020.
- 139 313 wa van'waswimawusa lava hakeleke lembe leri, 104 996 (**75%**) ntsena i vahakeri lava vuyelelaka (va tlhele va hakela eka PY). Mihlengeleto ku suka eka 75% ya van'waswimawusa eka malembe hamambirhi yi nkhwanyanile hi R200m (0.9%). Leswi swi kombisa ku tikeriwa eka tshaku ntiyiso ra xibalo.
- Tihakelo ta lembe na lembe ku suka eka lava fayileke ti yi le hansi hi hi **20%** na nkoka wa xibalo wa **R1.1b**

3. Xibalo xa Ntundzo xi enhlile eka lembe leri nga hundza hi 19.7%

- VAT ya Ntundzo yi **enhlile hi 25%** eka lembe leri nga hundza - **nkoka wa xibalo wa R1.6b**
- Swibalo swa Khasitomo **swi enhlile hi 11.8%** eka lembe leri nga hundza - **nkoka wa xibalo wa R100m**

4. **Swibalo swo karhi swa Ekisayizi** swi enhlile eka lembe leri nga hundza hi 54.7% - nkoka wa xibalo wa **R1.3b** (R1.7b hansi ka xihoko na tisigarete, leswi susiweke hi R0.4b ndzulamiso wa le henhla eka Levhi ya Switshivelwa)

- Hi kumile swikombelo khale swa yimiso wa tihakelo ku sukaka ka 3 wa vahakelaxibalo swa mayelana na Xihoko, Tisigarete na Switshivelwa
- Hi le ku lavisiseni ka nkanandzeleriso eka swiyimo swa xihoko na tisigarete
- Hi na vumbhoni byo tiya bya leswaku nxavisio lowu nga ri ki enawini wa tisigarete na xihoko swi yi le emahlweni enkarhini wa nkarhi wa nsivelo wa vukorhokeri - lokohilelhelo nkucetelo wa mali ya tiko wu ri hansi swinene tanihi phesenteji hinkwayo ya mali ya tiko, kwalaho hi ta tlakusa vugevenga tanihi xivilelokulu xa hina

5. Swibalo swa Tikhamphani swi enhlile hi 55.4% eka lembe leri nga hundza

- Dzivamisoko a hi n'hweti ya nkoka ya swibalo swa tikhamphani kambe swikoweto swo rhanga swi kombisa ku ya ehansi eka tindhawu hinkwato ku nga katsiwi gezi, gasi na mati.
- Hi langutele leswaku nhlayo ya tikhamphani leti nga ta endla mponiso wa bindzu wu ta kula eka lembe leri landzelaka.

6. Mivuyiselo ya VAT ya 12.5% leyi nga hansi ka mpimanyiso

- Tihakelo ta vuyiselo wa VAT ta Dzivamisoko ti le hansi tanihileswi nomboro ya mitlheriso ya swikweleti yi nga nkhwanyana loko ku fananisiwa na lembe leri nga hundza eka n'hweti ya Dzivamisoko - nkoka wa vuyiselo wa R15.5b loko ku fananisiwa na R17.7b hi Dzivamisoko 2019.

3. MATSHALATSHALA YA VEVUKISO WA XIBALO

1. Hakelo ya Matshalatshala ya Vevukiso wa Xibalo ntsena yi pimanyisiwe eka R70 billion leyi sukaka eka miyimiso ya xibalo ku ri hava mixupulo na mitswalo, ku engeteriwa ka Nhlohlotelolo

wa Xibalo xa Muthori ku katsa na yimiso wa nkarhi wo koma wa Levhi ya Nhluvukiso wa Vuswikoti.

2. Nomboro leyi:

- Yi katsa R5 billion ya swikombelo swa mhangu hi mhangu eka miyimiso, kambe hi vhumbha leswaku nomboro leyi yi le henhla swinene, naswona
- A yi katsi nkombiso wa nchiko wa nandzeleriso hi ku angarhela hi mhaka ya mabindzu lama tikeriwaka hi nkholuko wa timali, naswona a ma koti ku hakela tihakelo leti yimisiweke enkarhini wa lembe leri ra swa timali, kumbe ma tlula na/kumbe ku tsandzeka hi ku hetiseka.

3. Kwalaho hi kombisa leswaku nkucetelo wa Matshalatshala ya Vevukiso wa Xibalo wu nga va wu ri henhla ku tlula nhlelelo wa masungulo wa R70b.

4. NKUCETELO EKA VUSWIKOTI BYA IKHONOMI HI MHAKA YA COVID-19 NA NSIVELO WA VUKORHOKERI

Xivilelokulu lexi hi nga na xona ku suka eka xiyimo xa mali ya tiko a hi endlelo ro chika ka migingiriko ya ikhonomi ntsena, kumbe ndzahlekelo wa vuswikoti bya ikhonomi hi mhaka ya ku pfala ka mabindzu na mindzahlekelo ya mitirho. Nkucetelo wo helela wa leswi wu ta vonakala eka tin'hweti titsongo leti ta ka, naswona wu ta tlhela wu ya hi leswi mfumo wu fambisaka ha kona eka ku nghenisiwa ka migingiriko ya ikhonomi.

Mabindzu mo tala ma nge swi koti ku tirha no bindzurisa eka vuswikoti lebyi hungutekeke naswona ma ta tsandzeka hi ku hetiseka. Lava nga sungula mabindzu ku sukela ehansi, va ta swi tiva leswaku swi tika njhani ku sungula bindzu - swi teka 100 wa mabindzu ku sungula rin'we hi ku hetiseka! Ndzahlekelo wa vuswikoti bya ikhonomi eka ikhonomi ya hina wu ta va na switandzhaku swa nkarhi wo leha swa xibalo xa mali ya tiko.

Nhlelelo wa hina wo sungula wu tivisiwile hi tindhawu ta switiviwa leti landzelaka:

1. Hi ku ya hi xiviko xa STATSSA eka **Min'okiso na Michono**
2. **Min'okiso yi engetekile hi 12.3%**, eka Nyenyenyana 2020 ehenhla ka Nyenyenyana 2019, na engetelo eka swikombelo swa ntsakelo

2. **Michono yi engetekile hi 13.9%** eka Sunguti 2020 ehenhla ka Sunguti 2019

2. Hi ku ya hi **swileriso leswi hetisisiweke**, hi nga vika engetelo wa **1 622 wa vatirhi** lava nga tsemiwa entirhweni hi Dzivamisoko 2020 loko ku fananisiwa na Dzivamisoko 2019 - engetelo wa kwalomuya ka 9% - Ku tsemiwa entirhweni hinkwako hi Dzivamisoko 2020 ku vi le ku tlula 20 000.

3. STATSSA yi tlhele yi endla mbalango wa mbono, ku kongomisa eka **mabindzu lama titsariseleke VAT**, na nkarhi wa rheferense wa ti 30 Nyenyankulu - 13 Dzivamisoko 2020, no vika:

- 42% ya mabindzu ma titwa leswaku ma nge tirhi exikarhi ka ntungu wa Covid-19
- 54% ya mabindzu ma titwa leswaku ma nge hanyi exikarhi ka 1-3 wa tin'hweti
- 46.4% wa mabindzu ma pfarile minyanghwa ya wona eka nkarhi wo koma
- Hafu ya vatihlamuleri ntsena va titwe onge mitirho ya vona a yi nge khumbheki
- 36.8% ya mabindzu ma langutele leswaku ma ta hunguta vatirhi va wona
- 20% ya mabindzu ma ntshuxile vatirhi va wona eka nkarhi wo koma
- 28% wa mabindzu ma hungutile tiawara to tirha
- 85.4% wa mabindzu ma vikile leswaku mali hinkwayo leyi endlwaka hi bindzu yi le hansi ka ya ntolovelo enkarhini wolowo
- 2/3 wa mabindzu ma titwa leswaku nkucetelo wu ta nyanya ku tlula ku wa ka ikhonomi ya 2008/9
- Eka 707 wa mabindzu lama valangiweke:

(i) Vutumbuluxi - 180

(ii) Vuxavisi - 71

(iii) Swifambo na Vuhlanganisi - 52

(iv) Nxaviso wa Tindlu na Vukorhokeri bya Bindzu - 44

(v) Vuaki - 39

5. **SWESWI NDZI TSAKELA KU LANGUTISANA NA NGUVA YO FAYILA LEYI TA KA**

Ku tlula khale, hi lava leswaku vahakelaxibalo va tshama va landzelerisa! Hi tumbuluxile Nguva yo Fayila ya 2020 eka Swibalo swa Vanhu na micincokulu yo hlaya:

XIPHEMU XA 1: 15 Dzivamisoko 2020 - KU FAYILA KA MUTHORI

6. Nandzeleriso hi Vathori mayelana na swibalo swa nongonoko wa vatrhi (PAYE) wu na nkoka

- Nkongomiso lowu pfuxetiweke ku tiyisisa leswaku Vathori va landzelerisa hi ku hetiseka hi ku ya hi swiboho swa vona swo fayila na hakelo - Hi langutele vahakelaxibalo hinkwavo ku landzelerisa hikuva leswi swi tiyisisa ndzhwalo wa le hansi swinene wa nandzeleriso eka vatrhi va vona mayelana na swiboho swa vona swo fayila.
- Vathori, i tiejente leti thoriweke hi xinawu ematshan'wini ya SARS - Hi tsundzuxa vathori hinkwavo leswaku i nandzu wa vugevenga ku hlengeleta xibalo xa malinghena ku suka eka vatrhi va vona, no ka va nga xi hakeli eka SARS.

7. Nandzeleriso hi vanyiki va Vuxokoxoko bya Vandla ra Vunharhu

- Hi tlhela hi khombela eka Vathori, kun'we na vanyiki va vuxokoxoko bya vandla ra vunharhu ku hetisisa xilaveko lexi **emakumu ka Mudyaxihi 2020**.
- Vuxokoxoko bya Vandla ra Vunharhu byi hi pfumelela ku tirhisa ku modeliswa ka switiviwa na vutlharhi lebyi nga ri ki bya ntumbuluko ku tirhana na nhlelelo wo hetelela wa swiyimo hinkwaswo swa vahakelaxibalo no nyika nhlayo ya le henhla ya vahakelaxibalo hi voxe ntokoto wo fayila wo olova.
- Vanyiki va Vandla ra Vunharhu va katsa:

1. Vathori

2. Tibangi

3. Tikhamphani ta Vukorhokeri bya swa Timali leti lawulaka swikimi swa nkwama wa rhithayamente na phenxeni

4. Swikimi swa Nhlaysi wa swa Vutshunguri na ndzindzakhombo

- Ku engetelela, SARS yi ta hlangana na Rhejisitara ra Rixaka ra Vanhu, Rhejisitara ra Tikhamphani na Hofisi ya Vun'winyi bya Tindlu

XIPHEMU XA 2: 1 Khotavuxika - 31 Mhawuri 2020 - SWINTSHWA EKA FAYILI YA XIBALO

8. Enkarhini wa nkarhi lowu vahakelaxibalo va komberiwa ku burisana na SARS ku tiyisisa leswaku tifayili ta vona ta xibalo ti na leswintshwa, hi ku ya hi mikambelo yo angarhela ya nsivelamavabyi, vuxokoxoko bya le bangi, micinco ya tiadirese, na swo tala. Switirhisiwa swa SARS swa le ka inthanete swa kumeka ku endla swo tala swa sweswi. Mikambelo leyi sweswi yi ta endliwa ntsena eka inthanete ku nga si fika Nguva yo Fayila

9. Vuxokoxoko hinkwabyo lebyi kayiveleke bya vandla ra vunharhu byi ta landzelerisiwa enkarhini lowu ku tiyisisa xiyimo xa le henhla xa xindzhuti xa switiviwa. Vanyiki va switiviwa va vandla ra vunharhu, ku katsa na vathori, lava nga landzelerisiki hi vomu va ta voniwa nandzu wa vugevenga enkarhini lowu.

10. Enkarhini wa xiphemu lexi nhlayo ya le henhla ya vahakelaxibalo va ta kuma mihlelelo leyi tiendlekelaka hi yoxe no nyikiwa nkarhi wo tiyisisa ku amukela ka mbuyelo wa nhlelelo wa vona hi ku ya hi SARS.

11. Enkarhini wa XIPHEMU XA 2, vahakelaxibalo hi voxe lava lavekaka ku fayila kambe va nga hleleriwanga hi mihlelelo leyi tiendlekelaka hi yoxe va nga fayila ka ha ni na nkarhi hi ku tirhisa switirhisiwa swa ka inthanete loko ku ve vathori na vanyiki va switiviwa swa vandla ra vunharhu va landzelerisa hi ku hetiseka (leswi katsaka ku pfumala xikweleti xa PAYE handle ka lulamiselo ra yimiso ra ximfumo no sirheleleka).

12. Vanhu lava nga fanelangiki ku fayila va ta tivisiwa.

13. Vanhu lava faneleke ku fayila enkarhini wa Xiphemu xa 3 va ta tivisiwa.

XIPHEMU XA 3: 1 Ndzhati - 31 Sunguti 2021 - KU FAYILA KA MUTIRHI

1. Vanhu lava faneleke ku fayila va ta tsundzuxiwa.

2. Vanhu lava nga ri ki vahakelaxibalo va nkarhinyana kumbe lava nga amukelangiki mbuyelo wa nhlelelo lowu tiendlekelaka hi woxe va laveka leswaku va fayila ku sukela hi ti1 Ndzhati ku fikela **ti 16 Hukuri 2020** no hlohloteriwa ku fayila hi ku tirhisa tichanele ta le ka inthanete ku hunguta ku endzela etihofisini ta hina.

3. Vanhu lava nga ri ki vahakelaxibalo va nkarhinyana, lava tirhisaka **xitirhisiwa xa Rhavi** va na ku fikela **ti 22 Nhlangua 2020** ku fayila.

4. Vahakelaxibalo va Nkarhinyana lava nga amukelangiki mbuyelo wa nhlelelo lowu tiendlekelaka hi woxe va laveka leswaku va fayila loko se va lulamerile ku nga si hundza ti **31 Sunguti 2021**.

6. KU LANGUTA ENDZHAKU ENDZHAKU KA LEMBE RA MINA RO SUNGULA EKA SARS

Loko se ndzi hetisela, ndzi lava ku tlhelela endzhaku switsongo eka tin'hweti ta 12 leti nga hundza endzhakukaloko ndzi sungurile hi ti1 MUDYAXIHI 2019.

Ku fikela sweswi swa tiveka swinene leswaku SARS yi vi le na ku wa lokukulu eka mfumo na xindzhuti naswona moya wa vatrhi wu yi le ehansi, ku vaviseka lokukulu eka xidzumo xa yona, na ku lahlekeriwa hi ntshembho wa vanhu. Leswi swi tlhele swi kombisiwa eka nchiko lowu nga cinciki eka tirhelo ra mali ya tiko, mipimo ya nandzeleriso na vululami bya muhakelaxibalo.

Rendzo ro aka SARS hi vuntshwa ri sungurile hi nxopaxopo

Namuntlha ndzi nga vika ku humelela hi ndlela leyi landzelaka:

14. Hi ololoxile swinene timhaka ta xindzhuti xa vurhangeri

15. Hi sungurile phurogireme ku anakanya hi vuntshwa no aka SARS hi vuntshwa leyi nga na:

1. XIVONO xa 2024 lexi nyanyulaka

2. Xikongomelo xa Kungu ra SARS xi seketeriwile hi Nandzeleriso wa Ntsakelo

3. Namuntlha hi vikile eka tikomiti ta le palamende

- Pulani ya Kungu ya 5 malembe
- Pulani ya Matirhelo ya Lembe

16. Ku seketela Xikongomelo xa hina xa Kungu hi na **9 wa Swikongomelo swa Kungu**

1. Nyika **Nhlamuselo na Ntshembho** eka vahakelaxibalo na vaxavisi mayelana na swiboho swa vona swa Xibalo
2. **Ku endla swi Olova** eka Vahakelaxibalo na Vaxavisi ku Landzelerisa no hetisisa swiboho swa vona
3. **Vhumbhunula** Vahakelaxibalo na Vaxavisi lava nga landzelerisiki, ku endla leswaku **nkanandzeleriso wu tika no durha**

4. Tumbuluxa **vatirhi lava tirhaka swinene, vo hambanahambana, vo tihlamulela, vo nghenelela no cincacinca.**
5. Ndlamdlamuxa **ntirhiso wa switiviwa** ku antswisa xindzhuti, ku kuma mbono no antswisa mimbuyelo
6. **Ku endla tisiteme ta hina ti va ta ximodeni** ku nyika vukorhokeri bya xidijiti no antswisiwa
7. **Ku nyika switirhisiwa eka vulanguteri,** mimbuyelo ya nkoka na matirhelo yo hlawuleka
8. **Ku tirhisana na Vakhumbheki** ku antswisa mbango wa xibalo
9. **Ku aka vutshembheki bya vanhu na ntshembheko** eka sisiteme ya vulawuri bya xibalo

17. Hi lulamisile ntirho wa hina ku sungurisa Swikongomelo swa Kungu swa 9

1. 3 Malulamiselo ya Ntlawa:

- Mbhurisano na Muhakelaxibalo
- Vutumbuluxi na Nkotiso
- Vukorhokeri bya Bindzu na Nseketelo

2. Xivumbeko xa Xifundza:

- 9 wa Swifundza swa Tindhawu
- 3 wa Swiphemu swa Muhakelaxibalo

3. Nhlangoano wa Vurhangeri lowu Pfuxetiweke na Malulamiselo ya Vuviki

18. Tanihi xiphemu xo aka hi vuntshwa switirhisiwa swo olova hi tumbuluxile

- Vuyiselo wa Ndzemukiso wa Vutinyiketeri
- Ku aka hi vuntshwa Sisiteme yintshwa ya Vurhangeri
- Phurogireme yo tshembheka ya Mbhurisano wa Vatirhi

19. Ku ndlamdlamuxa Tirhelo ra Mali ya Tiko loku hi ku tiviseke

- Xivandla xa Muofisirikulu wa Mali ya Tiko
- Nkongomiso wo hetiseka eka mali ya tiko ku suka eka Phurogireme ya hina ya Nandzeleriso
- Phurogireme yo kongomisa yo Vuyisela Mali ya Tiko

- Ntivo wa Vangwa ra Xibalo ehansi ka Muavanyisi Dennis Davis

20. Ku aka SARS hi vuntshwa swi ta lava nkarhi na matshalatshala lama nga cinciki.

- Mitlhontlho ya sweswi leyi tisiweke hi Covid-19, michicho ya vuvekisi, na nkhwanyano lowukulu wa ikhonomi eka mikarhi ya sweswi, hi le tlhelo yi endlile leswaku ntirho wa hina wu tika swinene, KAMBE
- Enkarhini wo fana, hi katekisiwile hi masungulo yo tiya, vavanuna na vavasati vo tala lava tinyiketeleke, na nkayakayo lowu hi tinyiketeke ku ka hi nga wu tlangisi.
- Hi tshama hi tinyiketerile no khutazeka ku endla ntirho wa nkoka lowu hi nga na nkateko wo wu endla.

NDZA KHENSA!

EDWARD CHR KIESWETTER

KHOMIXINARA WA SARS

5 Mudyaxihi 2020